

VUKOVAR 2013.: POVRATNO OBLIKOVANJE IDENTITETA I/ILI NOVA KULTURNA PARADIGMA

Vlado ŠAKIĆ

Pogled na svijet iz vizure pojedine osobe ili bilo koje ljudske skupine određuje njihovu opću usmjerenost u ponašanju i djelovanju i može se smatrati općim ciljem kojem teže. Ti se pogledi poglavito oblikuju u socijalizacijskim, kulturnim i društvenim procesima, to jest njihov su svojevrsan ishod. U tim procesima i pojedinci i ljudske skupine skloni su pridavati manju ili veću važnost pojedinim sastavnicama koje njihove poglede na svijet čini različitim. Stoga je razumijevanje važnih sastavnica spomenutih procesa prvi korak za analizu i razumijevanje različitih pogleda na svijet u ljudskoj populaciji.

Tijekom dvadesetog stoljeća u okviru društvenih znanosti, a posebice antropologije, sociologije i psihologije, razvijale su se empirijske koncepcije, teorije i modeli sa svrhom istraživanja, razumijevanja i objašnjenja složenih odnosa između pojedinaca i ljudskih skupina u okruženju — materijalnom i nematerijalnom, u kojemu žive. To se posebice odnosi na kulturu, sustav vrijednosti i identitet.

Istraživanje tih teorijskih konstrukata i njihove međusobne isprepletenosti drugi je korak za razumijevanje, objašnjenje i predviđanje socijalnog ponašanja pojedinaca i skupina. To su ujedno najvažnije sastavnice za razumijevanje različitih pogleda na svijet u ljudskoj populaciji. Nezaobilazna je, pri tome, i analiza povijesne perspektive ili duha vremena u kojem se one razvijaju zato što o njoj bitno ovise.

Konstrukti u društvenim znanostima služe kako bi složenu društvenu realnost mogli terminološki pojednostavniti, lakše razumjeti te lakše predočivati. Drugim riječima, spomenute teorijske konstrukte može se shvatiti i kao sintezu empirijskih činjenica na kojima su izgrađeni. Radi njihova pojednostavljenog predočivanja društveni se znanstvenici većinom služe modelima.

Kultura, sustav vrijednosti i identitet, kako je spomenuto, razvijaju se u određenom povijesnom kontekstu i geopolitičkom okruženju što znači da o tim čimbenicima u manjoj ili većoj mjeri stalno ovise. Tako su se oblikovali, mijenjali i nestajali planetarni civilizacijski krugovi te nacionalne i nadnacionalne

kulture i stoga bez povijesnog konteksta i geopolitičkog okruženja nije moguće ni cjelovito razumijevanje kulturnih, vrijednosnih i identitetskih razlika pojedina i skupina.

U takvom općem kontekstu, na pojedinačnoj razini, ljudi se mogu istodobno doživljavati kao jednaki svim drugima, kao jednaki s nekima, i kao nijedan drugi čovjek. Na razini ljudskih skupina pripadnici skupine izgrađuju kolektivni identitet temeljen na vrijednostima i kulturi te emocionalnoj privrženosti skupini i socijalno se s njom poistovjećuju. Taj kolektivni ili socijalni identitet gradi se u dugom razdoblju i slično kulturi i vrijednostima stabilna je socijalna kategorija koja se teško mijenja ili destruiira.¹

Modeli luka kulture razvijani su u okviru navedenih društvenih znanosti s ciljem pojednostavljenog predočivanja glavnih sastavnica kulture i njihove isprepletenosti. Vizualnu dimenziju crpe iz slojevitosti strukture i kružnog oblika luka što je vidljivo kada ga se presiječe. Svi kružni slojevi, naime, čine cjelinu luka iako se mogu svaki zasebno odvojiti kada se odstrane dijelovi u kojima se spajaju i koji ih drže zajedno.

Ti se modeli odnose na pojednostavljen prikaz oblikovanja kulture na nacionalnoj razini ili oblikovanja obrazaca nacionalne kulture kao najčešćeg okruženja u kojem su se oblikovale pojedine kulture u zapadnoj civilizaciji. No, to se može analogno primijeniti i na predočivanje kulturnih obrazaca na nadnacionalnoj i drugim razinama koje imaju slično povijesno ili geopolitičko ishodište, a jednako tako i na oblikovanje kulturnih obrazaca na razini skupina formiranih prema drugim kriterijima — profesionalnim, obrazovnim, sportskim, religijskim itd.

Budući da nas, u kontekstu teme ovog izlaganja, zanima pogled na svijet oblikovan na nacionalnim obrascima kulture, valja napomenuti da se oni primarno oblikuju na sustavu vrijednosti dominantne skupine što je nevidljiv i nematerijalan dio nacionalne kulture. Na tom nevidljivom, ali središnjem stupu nacionalne kulture oblikuju se socijalne norme koje su temelj izgradnje i organizacije društvenih, političkih, kulturnih i drugih institucija. Drugi dio modela luka kulture čine vidljive sastavnice, a to su simboli, heroji i rituali koji se također temelje na sustavu vrijednosti dominantne skupine. Te vidljive sastavnice imaju određeno kulturno značenje samo za pripadnike skupina koje su ih oblikovale te su samo njima u tom smislu prepoznatljive. Na njima pripadnici skupine grade kulturne prakse kojima stabiliziraju, održavaju i razvijaju nacionalnu

¹ V. ŠAKIĆ (2009.), *Suvremeni pristupi identitetu s posebnim osvrtom na nacionalni identitet*, Ž. HOIJEVAC (ur.), *Identitet Like: Korijeni i razvitak*, Biblioteka Zbornici, Zagreb — Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 15-33.

kulturu te grade socijalnu dimenziju svojeg identiteta.² Stoga se razumijevanje kulture kao svojevrzne kristalizacije povijesti u umu, srcu i rukama, a socijalnog identiteta kao odgovora na pitanja »tko smo«, »kojim skupinama pripadamo«, »po čemu se razlikujemo« i »kamo težimo«, nudi kao sažetak kratkog teorijskog presjeka koji će poslužiti kao znanstvena pozadina za odgovore na naslovljenu dilemu.

U takvom je teorijskom okviru važno znati »tko« je Vukovar bio prije srpske agresije i neovisno o njoj.

Čini se da se većina povijesnih i geopolitičkih opisa daje svesti na inačicu »Vukovar — hrvatski barokni grad i najveća hrvatska riječna luka na Dunavu«. Imajući u vidu da je Dunav, nakon Volge, najduža i vodom najbogatija europska rijeka ili najduža rijeka u Europskoj uniji ili važan plovni put od rimskih vremena, ili da povezuje deset europskih zemalja, jasno je da je svoj identitet kroz cijelu svoju povijest gradio kao jedan od europskih gradova na Dunavu, a Hrvatskoj predstavljao i pojačavao njezin identitet podunavske zemlje. U takvom kontekstu nakon osmanskog povlačenja 1687. Vukovar se sukladno drugim srednjoeuropskim gradovima na Dunavu, u Austro-Ugarskoj Monarhiji, razvija u gospodarsko, prosvjetno, kulturno, a od 1745., uspostavom Srijemske županije, i upravno regionalno središte na istoku Hrvatske. U njega se pored većinskog hrvatskog stanovništva tijekom 18. i 19. stoljeća doseljavaju Nijemci, Mađari, Židovi, Rusini, Slovaci i Ukrajinci što će do razdoblja prve i druge Jugoslavije bitno, pored baroknog identiteta s obzirom na vidljivu materijalnu kulturnu, odrediti Vukovar u sociokulturnom pogledu kao multietničku i multikulturalnu sredinu u kojoj se sustav vrednota i kulturni obrasci sukladno predočenom modelu luka grade i razvijaju na hrvatskoj nacionalnoj matrici. Takav sociokulturni identitet grada bitno će odrediti i njegovu sudbinu u dvadesetom stoljeću.

Do Prvog svjetskog rata Vukovar je imao sve označnice naprednog kulturnog, prosvjetnog, gospodarskog te upravnog hrvatskog i regionalnog središta.

A tada je nastupilo razdoblje dvaju svjetskih ratova, raspada Austro-Ugarske, dviju Jugoslavija i dviju megaideologija koji će u Hrvatskoj i srednjoj Europi bitno promijeniti dotadašnje temelje na kojima se oblikovala nacionalna kultura i sustav vrednota. Zato razdoblje od 1918. do 1991. možemo, u kontekstu zatečenog vrijednosnog i kulturnog sklopa predočenih modelom luka, smatrati, slično osmanskome razdoblju, razornim za njegove vidljive i nevidljive sastavnice. Drugim riječima, oskvrnjivan je i zatečeni sustav vrednota jer se stalno pokušavao nametnuti nov, zapuššana je graditeljska baština, mijenjani su simboli,

² G. HOEFSTEDE (2001.), *Cultures consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*, London: Sage Publications.

heroji i rituali. Vukovar i Hrvatska našli su se u novom geopolitičkom okruženju u kojem se tijekom dvadesetog stoljeća pokušavala stvarati nova povijest, nov sustav vrijednosti i novi kulturni obrasci koji su imali jedinstven nadjevak — jugoslavenski.

Teorijska je činjenica da su i sustav vrijednosti i kulturni obrasci i identitet stabilne socijalne kategorije koje opstaju i nakon promjene geopolitičkog okruženja ili pokušaja preusmjerenja povijesti. Drugim riječima, u novom se kontekstu te kategorije u svojem starom značenju potiskuju ili pokušavaju integritati u nove institucionalne okvire. Narodi koji izvorne kulturne, vrijednosne i identitetske obrasce nisu uspjeli sačuvati u teškim uvjetima, nestajali su u povijesnim procesima, a oni kojima je to uspijevalo opstajali su unatoč teškim povijesnim i geopolitičkim okolnostima.³ Primjer Rimljana u prvom i Židova u drugom slučaju vrlo su poučni.

Primjena takvog modela na Vukovar i Hrvatsku znači da su zatečeni vrijednosni, kulturni i identitetski obrasci u prvoj i drugoj Jugoslaviji bili potiskivani ili su se pokušavali integritati u novonastale jugoslavenske institucije.

U prvoj Jugoslaviji bili su izloženi snažnom pritisku velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj koje su se skrivale iza jugoslavenske ideologije, a u drugoj i pritisku komunističke ideologije iza koje se većim dijelom skrivala, također, velikosrpska ideologija. U tom kontekstu valja napomenuti da se u Vukovar i okolna naselja doselio značajan broj Srba iz Srbije i Bosne i Hercegovine što je bitno promijenilo dotadašnju demografsku, naročito etničku strukturu naseljenosti.⁴

Slično djelovanje, premda je trajalo relativno kratko, s dugotrajnim negativnim posljedicama po izvorne, vidljive i nevidljive sastavnice nacionalne kulture i sustava vrijednosti, može se pripisati i razdoblju vladavine nacističke i fašističke ideologije.

Potiskivani nevidljivi i nematerijalni obrasci u moderniziranom ili izvornom obliku bude se i obnavljaju u povoljnim povijesnim okolnostima, a njihova ugroza izaziva krajnji otpor skupine koja ih je oblikovala, u ovom slučaju, Vukovaraca i hrvatskoga naroda te svih građana koji su ih internalizirali kao sastavnicu svojeg socijalnog identiteta.

³ J. M. SALAZAR (1998.), *Social Identity and National Identity*, S. WORCHEL, J. F. MAORLES, D. PEREZ i J-V. DECHAMS (ur.), *Social identity-international perspectives*, London, Sage Publications.

⁴ D. ŽIVIĆ (2013.), *Je li Vukovar (bio) srpski grad?*, D. ŽIVIĆ, S. ŠPOLJAR VRŽINA, V. B. LUPIS, S. CVIKIĆ (ur.), *Vukovar '91. — Istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*, Biblioteka Zbornici, Zagreb — Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogrnak Matice hrvatske Vukovar, 103-119.

Takva okolnost pojavila se u povijesnom procesu raspada komunizma kao svjetske megaideologije na kojoj je druga Jugoslavija pokušavala izgraditi nadnacionalnu jugoslavensku kulturu i identitet te ga nametnuti svim nacionalnim skupinama na geopolitičkom prostoru druge Jugoslavije. Kada je ideološki megaprojekt razoren na svjetskoj razini, na jugoslavenskoj je razini vrlo brzo postalo razvidno da ni vrijednosni ni kulturni obrasci temeljeni na totalitarnoj praksi nisu uspjeli razoriti izvorne hrvatske, na kojima je Hrvatska, u drugoj polovici 19. stoljeća, na srednjoeuropskoj preporodnoj matrici, oblikovala modernu naciju kao temelj za uspostavu neovisne i demokratske države.

Međutim, u razgoljenom obliku ponovno se javlja velikosrpska ideologija, taj put uokvirena u *Memorandum* Srpske akademije nauka i umjetnosti, kao nov program koloniziranja nesrpskih teritorija u neki oblik treće Jugoslavije. Nije na odmet napomenuti da je Srbija u tim prijelomnim povijesnim okolnostima kontrolirala sve glavne jugoslavenske institucije, a posebice vojsku te policijsku i ostalu represivnu državnu strukturu.⁵

Na razmeđu raspada totalitarne Jugoslavije te nove velikosrpske prijetnje i demokratski izražene volje hrvatskog naroda da uspostavi neovisnu državu te da se vrati izvornim vrijednostima i kulturnim obrascima u izgradnji modernog identiteta i institucija, našli su se Vukovar i Vukovarci u ljeto i jesen 1991. pred dragovoljnim izborom: napustiti Vukovar ili ostati radi vojne obrane grada. Okolnosti im pri tome nimalo nisu išle na ruku jer Hrvatska nije bila spremna za obranu od srpske agresije koja bi se temeljila na obrani Vukovara s obzirom na to da se na srpsku stranu svrstala jugoslavenska armija s cjelokupnim naoružanjem, većina jugoslavenske policijske i obavještajne strukture te srpske paravojne formacije sastavljene od Srba iz Srbije te dijela Srba iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Uz to, Ujedinjeni narodi donijeli su i danas neshvatljivu odluku o embargu na uvoz oružja i tako se neizravno svrstali na stranu agresora. Vukovarci su odlučili braniti svoj grad svjesni svih tih okolnosti. Prepoznajući takvu njihovu odlučnost pridružili su im se dragovoljci iz drugih krajeva Hrvatske i iz hrvatskog iseljništva. Tijek i ishod bitke za Vukovar koja je uslijedila i trajala do ovih dana u jesen 1991. svima su nam poznati. Sažeto, ona je na vojnom planu Hrvatskoj priskrbila dragocjeno vrijeme da se naoruža i organizira za učinkovitu obranu od agresije, a na vrijednosnom, kulturnom i identitetskom planu, što držim još važnijim, trajno promijenila značenje Vukovara u kolektivnoj svijesti većine hrvatskih građana.

⁵ V. ŠAKIĆ (1993.), Opći okvir proučavanja srpske agresije na Hrvatsku 1991..., *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2-3, 217-245.

Bez vrijednosnih i kulturnih označnica Vukovara 1991. i Vukovarske bitke u hrvatskom kolektivnom doživljaju rata za oslobođenje i neovisnost nije moguće razumjeti današnju hrvatsku državu ni stabilizirati i razvijati nacionalnu kulturu prema predočenom modelu luka. Kako bi te označnice postale trajne, arhitektonska obnova grada i njegove materijalne kulturne baštine, iako nužna, nije dovoljna. Nije dovoljna obnova kulturnih simbola i izgradnja novih, iako je i to važno. Nije dovoljno obnavljati sjećanje na vukovarske heroje i žrtve, iako je i to bitno. Nije, na kraju, dovoljno rituale povezane s bitkom obnavljati samo u danima koji podsjećaju na tragičan završetak bitke, iako je to nezaobilazno. Kada bi to bilo dovoljno, Vukovar ne bi ni po čemu bio poseban u odnosu na druge hrvatske gradove koji su također bili izloženi srpskoj agresiji, herojski se branili i pretrpjeli razaranja i ljudske žrtve. A i u tim gradovima pod opsadom, kao i u cijeloj Hrvatskoj, u dane okupacije na prozoru svake kuće upaljene su svijeće koje su trajno obilježile Vukovarsku bitku središnjim događajem, a Vukovar središnjim mjestom hrvatskog oslobođenja od agresije i državnog osamostaljenja kao temelja na kojima se obnavljaju izvorne vrijednosti i kulturni obrasci te u tom kontekstu razvija moderni hrvatski identitet.

U Vukovaru su se branile hrvatske vrijednosti, kultura i identitet, ali i hrvatska budućnost temeljena na načelima slobode i demokracije. Stoga su sve vrijednosti i kulturni obrasci iz kojih su Vukovarci crpili snagu, hrabrost i motivaciju za obranu svojega grada, tim činom postali nacionalne vrijednosti i ključan preduvjet za stabiliziranje nacionalne kulture i institucija te izgradnju nacionalnog i kulturnog identiteta.⁶

Stoga je hrvatska država, u takvom općem kontekstu, dužna trajno ulagati u cjelovit razvitak Vukovara, a poglavito u izgradnju kulturnih institucija i programa koji će Vukovar, sukladno Dubrovniku na jugu, trajno obilježiti kao hrvatsku kulturnu metropolu na Dunavu. I, što je osobito važno, upravo takav Vukovar ponuditi budućim generacijama za izgradnju njihova pogleda na svijet temeljenog na posebnosti Vukovara koja nas je cijelo vrijeme ispunjavala ponosom i okupljala na načelima koja imaju i globalnu i nacionalnu dimenziju.

Tko takvu budućnost Vukovara ne prepoznaje i ne ulaže u nju, ne prepoznaje ishodišta na kojima je nastala današnja hrvatska država. Tko ne prepoznaje ili ignorira ishodišta, neće znati ni hrvatske posebnosti u usporedbi s drugima. Ili, ako posebnosti na kojima se grade nacionalne kulture, vrijednosti i identitet *mi* ne prepoznajemo, ignoriramo ili ne priznajemo, ne možemo to očekivati ni od drugih. A onda nas se opet može spajati u nove saveze po novim ili sta-

⁶ I. ROGIĆ (1993.), Vukovar '91. i hrvatski nacionalni identitet, *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2-3, 501-519.

rim kulturnim i identitetskim obrascima neprimjerenim našim izvornim. Takvi promašaji, međutim, mogu neke buduće generacije dovesti u istu situaciju u kojoj su se Vukovarci nalazili 1991. godine.

Koja je završna poruka?

Razvidno je, dakle, iz ponuđenog teorijskog modela da se zakoni i socijalne norme temelje na sustavu vrijednosti dominantne skupine, u našem slučaju, hrvatskoga naroda. Znanstveno je, stoga, predvidljivo da će pokušaji ozakonjenja i institucionaliziranja normi koje su suprotne sustavu vrijednosti i na njemu izgrađenoj nacionalnoj kulturi izazivati protivljenje pripadnika dominantne skupine. Pri tome će snaga protivljenja ovisiti o njihovoj procjeni stupnja ugroze temelja na kojima se socijalne norme uobičajeno grade.

Stoga je znanstveno predvidljivo da će sve što se u takvom kontekstu događa u Vukovaru, s obzirom na njegovo navedeno vrijednosno i simboličko značenje na nacionalnoj razini, imati odraza u cijeloj Hrvatskoj. Hrvatska, stoga, ne bi smjela dopustiti da buduće generacije Vukovaraca dovede u situaciju u kojoj su se nalazili 1991. kada ih nije mogla spasiti od tragedije kojoj su bili izloženi braneci nacionalne vrijednosti i kulturu. Budući da je ponuđeni teorijski model temeljen na iskustvima zemalja zapadne civilizacije, kojoj Hrvatska i Vukovar pripadaju, može poslužiti i kao vodič za političko djelovanje koje štiti izvorne vrijednosti i kulturu što je glavna zadaća izabраниh političkih predstavnika.

U takvom je općem kontekstu povratno povijesno prevrednovanje totalitarne paradigme druge Jugoslavije i njezino nuđenje kao temelja za novu hrvatsku kulturnu paradigmu suprotno vrijednosnim i kulturnim obrascima na kojima se u novim povijesnim i geopolitičkim okolnostima nove paradigme oblikuju prema ponuđenom teorijskom modelu. Suprotno je također vrijednostima i kulturi koji su obranjeni u hrvatskom Domovinskom ratu i na kojima se gradi moderni identitet hrvatske države u Europskoj uniji. Suprotno je i interesu etničkih manjina i zajednica u Hrvatskoj jer im hrvatska država na razini zakona nudi liberalnija manjinska prava nego sve članice EU-a svojim manjinama, što prema istraživanjima provedenim u Institutu Pilar pozitivno vrednuju sve etničke manjine osim dijela jedne etničke zajednice.

Može li se na tome onda graditi nova hrvatska kulturna paradigma i povratno oblikovati hrvatski identitet? Prema ponuđenom teorijskom modelu može samo u novim povijesnim okolnostima, novom geopolitičkom okruženju ili u novoj državi. Naravno, samo u slučaju ako se Vukovarci i hrvatski građani tome ne odupru kao što su to učinili 1991. godine.